

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १२३६ घ

Title सप्रपदार्थ

Author शिवादित्य मिश्रः

Extent द्व्यष्टाणि Age

Subject न्याय शास्त्रम्

सप्तपदार्थी

१२३४

॥ वायुक्रम सप्तमः ॥
नीपोथी

श्रीगणेशाय नमः॥ हेतवेऽज्ञातामेव संसारं त्वेव सेतवे॥ प्रभवे सर्वविद्यानां शंभवे गुरवे नमः॥ १॥ प्रमितिविषयाः प
 दार्थाः॥ तेनै॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाख्याः सप्तैव॥ तत्र द्रव्याणि॥ पृथिव्यसेजोवाय्वाकाश
 कालदिगात्मा मनांसि नवैव॥ गुणस्तुरूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपर
 त्वावच्छेदपरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्मधर्मशृङ्खलश्चतुर्विंशति
 रैव॥ कर्माण्युत्पत्तौ पणपक्षे पणकुंचनप्रसारणजमनानि॥ सामान्यं परममरंपरापरं चेति॥ विशे
 षस्तु यावन्नित्यद्रव्यवृत्तित्वादनन्ता एव॥ समवायस्त्वेक एव॥ अभावस्तु प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यंताभा
 वान्योन्याभावाश्चतुर्विधः॥ पृथिवीनित्याऽनित्या च॥ परमाणुलक्षणा नित्याकार्यरूपात्वनित्या॥ सापि
 शरीरेंद्रियविषय रूपा॥ शरीरमस्मदारीनां प्रत्यक्षसिद्धं॥ इन्द्रियगंधव्यंजकं॥ विषयो घटादिः॥ जापोऽपि पर

मातुल्लोकाः कार्यलक्षणम् ॥ परमातुल्लोकाः नित्याः कार्यलक्षणम् ॥ ताः अपि शरीरेन्द्रियविषयरूपाः ॥ शरी-
 रेवरूपा लोके प्रसिद्धाः ॥ इन्द्रियं स व्यञ्जकं ॥ विषयः सारिसमुद्रादिः ॥ तेनोपिनित्यमनित्यम् ॥ परमातुल्लोकाः नित्यम् ॥ कार्य-
 रूपत्वमित्यम् ॥ तच्च शरीरेन्द्रियविषयरूपम् ॥ शरीरं चादित्यलोके प्रसिद्धम् ॥ इन्द्रियं रूपव्यञ्जकं ॥ विषयो नौमदिव्यमुदर्यमा-
 करजवेति ॥ वायुरपि नित्योऽनित्यश्च ॥ सोऽपि पूर्ववत् ॥ परमातुल्लोकाः नित्यम् ॥ कार्यलक्षणम् ॥ स्वमित्यम् ॥ सच्च शरीरेन्द्रि-
 यविषयप्राणलक्षणश्चेतुर्विधः ॥ शरीरं वायुलोके प्रसिद्धम् ॥ इन्द्रियं स्पर्शव्यञ्जकं ॥ विषयावस्थादिकं पञ्चनकम् ॥ प्राणश्च
 शरीरं च तद्वत् ॥ स एव क्रियादिभेदादपानादिसंज्ञा लभते ॥ स्तिमितवायुस्तु परमातुल्लोकाः समूह एवा नादश्चेत्यम् ॥
 आकाशस्तु घटा काशादिभेदादिभेदो न त एव ॥ काजस्तु त्वनिष्ठितिविनाशलक्षणम् ॥ दिग्मैत्र्याग्नेयीषाम्मानि स-
 तीवाहलीवायवीकौबेरीशनीनागीरौद्रीबालीचेत्येकादशविधः ॥ आकाशादित्रयं वस्तु तत्त्वेकमुपाधिभेदा नानाभू-
 तम् ॥ आत्मा तु परमात्मा सैत्रज्ञश्चेति ॥ द्विविधः ॥ परमात्मेऽथैक एव ॥ सैत्रज्ञास्त्वस्मादयो न ता एव ॥ मनस्तु प्रमात्म-

निष्ठुत्वादनेतं॥ आकाशदिपंचकं नित्यमेव॥ अपरं नित्यानित्यरूपं॥ सितलोहितपातकपिलकम्बुहरितवित्रनेदाः सप्तविधं॥ रसोऽपि मधु
रतिक्तकरूपाद्याश्च लवणवित्रनेदाः सप्तविधः॥ गन्धोऽपि॥ सुरभिस्तुरगिनिश्च॥ स्पर्शः शीतोष्णानुष्णाशान्तेदाः त्रिविधः॥ संख्यैकत्वं
द्वित्वबहुत्वभेदाः त्रिविधाः॥ परीक्षाणामणुमहत्तृस्वदीर्घभेदाश्चतुर्विधाः॥ एतत्क्रमेणानेकवृत्तिः॥ संयोगद्विविधः॥ कर्मजः संयोगश्च॥
विभागोऽद्विविधः॥ कर्मजो विभागश्चेति॥ परत्वं दिकृतं कालकृतं चेति॥ अपरत्वं कालकृतं दिकृतं चेति॥ बुद्धिरपि स्मृतिरनुभवश्च॥ अनु
भवोऽपि द्विविधः॥ प्रमाः प्रमाश्च॥ प्रमाप्रत्यक्षमनुमितिश्च॥ अप्रमापि संशयो विपर्ययश्च॥ प्रत्यक्षं सप्तप्रकारं॥ पट्टिरियालीश्वरश्च
चेति॥ अनुमितिः द्विविधा॥ लिंगस्य त्रैविध्या॥ केवलान्वयिकेवलान्वयतिरेक्यन्वयव्यतिरेकी चेति॥ तदपि स्वार्थपरार्थवत्
परार्थीयानि॥ प्रतिहेतौ तदाहरणेऽप्यनियमनानि॥ अनुभवागानि॥ पक्षधर्मत्वं॥ सप्तसंज्ञासत्त्वं विपक्षाद्यावृत्तिरवाधि
तविषयत्वं॥ असत्त्वतिपक्षत्वं चेति॥ तदभासाः॥ असिद्धविरुद्धानैकांतिकानव्यवसितकालात्म्यापदिष्टप्रकरणसमः॥
एवं प्रत्यभिज्ञा हानोपादानोपेक्षाज्ञानासंयोगः॥ ब्रह्मनव्यवसाययोस्तु संशयएव॥ सुखं तु सांसारिकस्वर्गश्च॥ दुःखमपि
दुःखकरणमात्रप्रभवम्॥ दुःखोऽपि साध्यविषयासाध्यनविषयान्व॥ हेतोऽपि साध्यविषयसाध्यनविषयश्च॥ प्रयत्नोऽपि

परत्वापरत्वानधिकरणं कालः आदित्यसंयोगात्प्राद्यपरत्वापरत्वानधिकरणं धरः ३

ज्ञानाधीनज्ञानोऽभावः। पृथिवीत्वसामान्यवती पृथिवीगंधवती च। अपृथ्वीजातिमत्पृथ्वीतत्त्वस्य स्पर्शोऽपः। तेजस्तत्त्वजातियो
गितस्पर्शतजः। वायुतत्त्वजातियोगी अरूपस्पर्शवान्वायुः। शब्दगुणमाकाशां आदित्यपरिवर्तनोत्प्राद्यपरत्वापरत्वानधिकरणं धरः। परत्वापरत्वानधिकरणं दिक्। आत्मत्वसामान्यवान्बुद्धिगुणश्रय आत्मा। मनस्तत्त्वजातियोगिस्पर्शमूर्तक्रिया
धिकरणं मनः। रूपतत्त्वजातियोगिरूपं बहुमात्रग्राह्यगुणः। रसतत्त्वजातियागारसनमात्रग्राह्यगुणेरसः। गंधतत्त्वजातियोगी
घ्राणग्राह्यगुणेरगंधः। स्पर्शतत्त्वजातियोगी स्पर्शनमात्रग्राह्यगुणः स्पर्शः। संख्यातत्त्वसामान्यवती गणनासाधारणं कारणं संख्या।
परिमाणतत्त्वजातियोगिपरिमाणमानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणं। पृथक्त्वाजातियोगिपृथक्त्वं। पृथक्त्वासाधारणं कारणं पृथक्त्वं।
संयोगतत्त्वसामान्यवान् अनित्यः संबंधः संयोगः। विभागतत्त्वसामान्यवान् विभक्तव्यवहारासाधारणं कारणं विभागः।
परत्वजातियोगिपरव्यवहारासाधारणं कारणं परत्वं। अपरत्वसामान्ययोगिअपरव्यवहारासाधारणं कारणं अपरत्वं।
बुद्धित्वसामान्यवती आत्माश्रयः प्रकारो बुद्धिः। सुखतत्त्वसामान्यवन्निरुपाध्यनुकूलवेद्यं सुखं। दुःखतत्त्वजातियोगिनिरुपाधि

द्वितीयादिपतनासमवायिकारणेवेगेऽति.फलमष्टिसंयोगेऽति.२

प्रतिकूलवेद्यं दुःखं। इच्छात्ववती अर्थित्वलक्षणेका। द्वेषत्वजातिमान्। प्रहृत्यनात्मकोद्वेषः। प्रयत्नत्वसामान्यवान्। प्रयत्नत्वव्यवहारासाधारणं कारणं प्रयत्नः। गुरुत्वजातिमतः। आद्यपतनासमवायिकारणमकव्यक्तिवृत्तिगुरुत्वा। इवत्वजातिम। देकव्यक्तिवृत्तिस्पंदनासमवायिकारणं इवत्वं। स्नेहत्वसामान्यवान्। इवत्वसून्यः संग्रहासाधारणं कारणं स्नेहः। संस्कारत्वजातिमान्। स्वोत्पत्त्यवस्थापादको गुणस्संस्कारः। धर्मत्वजातिमान्। सुखासाधारणं कारणं धर्मः। अधर्मत्वसामान्यवान्। दुःखासाधारणं कारणं अधर्मः। राद्वत्वजातियोगी। श्रोत्रग्राह्यगुणः। राद्वः। उद्देपणत्वजातियोगी। उर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणं कर्माद्देपणं। अपदेपणत्वजातिमर्दाध्वदेशसंयोगासमवायिकारणं कर्मापदेपणं। आर्कं वनत्वजातियोगी। वक्रत्वापादकं कर्मार्कं वनं। प्रसारणत्वसामान्यवत्। शृङ्गुत्वापादकं कर्मप्रसारणं। गमनत्वसामान्यवर्दनियतदेशसंयोगासमवायिकारणं कर्मगमनं। व्यापकमात्रं सामान्यं परं। व्याप्यमात्रं सामान्यं मपरं। व्याप्यव्यापकरूपं सामान्यं परापरं। अनादिः सांतः प्रागभावः। सादिरनंतः ॥४॥ प्रध्वंसाभावः। अनादिरनंतः संसर्गाभावोत्पत्ताभावः। तादात्म्यनिषेधोरन्योन्याभावः। नित्यत्वं प्रध्वंसविरहः। अनित्यत्वं प्र

व

ध्वंसं च निरवयवः क्रियावान् परमाणुः। इव समवायिकारणं अवयवः। इव नारं तर्ककार्यं इव अंत्यावयवि। **कार्यप्रत्यय**
 प्रागतावव कार्यं। नोगयतनं मंत्यावयवि शरीरं। स्वसमावतसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो नोगः। यदवच्छिन्ने आत्मनि नोग
 स्तदायतनं। साक्षात्कारिज्ञानकरणं मंतीद्रियमिन्द्रियं। ज्ञायमान आत्मनो नोगकारणं विषयः पार्थिवमात्रेण धनं तजोत्तोमं जलमा
 त्रं धनं तेजो दिव्यं। पार्थिवजले धनं तज ऊर्ध्वं। निरिधनं तेज आकरजं। तच्च सुवर्मादि। सकल कारणयोगपर्यंत्यन्ति। अने
 केषामेकद्वयसंबंधो योगपद्यं विनागानुत्पाद्यविनागप्रागतावसंबद्धकर्मावच्छिन्नः कालः दणः। तन्मात्रावस्थायि रूपा
 र्कः स्थितिर्वर्तमानत्वं। तच्च **प्रमाणवत्** प्राक्कालसंबंधि स्वात्तावरहितस्वरूपत्वं। स्वकार्यप्रागतावसंबंधित्वं वा विना
 शः प्रध्वंसः। शरीरसंबंधेन ज्ञानवत्त्वं हेतुत्वं। प्रत्यात्मसमावतधर्माधर्मोपगृहीतत्वं प्रत्यात्मनिष्ठत्वं। सितादीनां सप्तानां
 सितत्वादिकं लक्षणं। मधुरादीनां सप्तानां मधुरत्वादिकं। अण्वादीनामणुत्वादिकं। एकपृथक्कादीनां एकपृथक्कादिकं। कर्म
 समवायिकारणकोवितागः कर्मजः **विनागः**। विनागसमवायिकारणो विनागो विनागजः। आदित्यपरिवर्त्तनोत्पाद्यपरत्वाप
 = जंधयोः सुरचित्वा सुरक्षित्वे

सप्तपराशरत्वं कालज्ञतं। आदित्यसंयोगानुत्पाद्यं परत्वा परत्वं दिकृत्तं। भावनासाधारणं कारणं ज्ञानं स्मृतिः। अस्मृतिरूपं ज्ञानमनु-
 भवः। तत्त्वानुभवः प्रमा। अतत्त्वानुभवः अप्रमा। अनवधारणं ज्ञानं संशयः। अवधारणरूपा तत्त्वज्ञानं विपर्ययः। अज्ञायमानं कर-
 णजन्यस्तत्त्वानुभवः प्रत्यक्षप्रमा। ज्ञायमानं करणजन्यस्तत्त्वानुभवोऽनुमितिप्रमा। प्रमायोगव्यवच्छिन्नं प्रमाणी। प्रत्यक्षप्रमायोग-
 व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षप्रमाणी। तच्चेश्वरघ्राणरसनबहुः स्पर्शनस्रोत्रमनोलक्षणा। अनुमितिप्रमायोगव्यवच्छिन्नमनुमानं। तच्च वासि अनुमानं
 पदधर्मताविशिष्टलिंगज्ञानं। वासिश्च व्यापकस्य व्याप्याधिकरणोपाध्यातावविशिष्टः संबंधः। पदधर्मताव्याप्यस्य पदसंब-
 धः। व्यापकं साध्यं व्याप्यं लिंगं। साधना व्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्योपाधिः। पदव्यापकः सपदस्पर्शी विपदसून्योऽबाधित-
 विषयोऽसत्प्रतिपदः केवलान्वयी। पदव्यापकः सपदसून्यो विपदादव्यावृत्तोऽबाधितविषयोऽसत्प्रतिपदः केवलव्यतिरे-
 की। संदिग्धसाध्यत्वेनोपात्तत्वं पदत्वं। निश्चितसाध्यधिकरणत्वं सपदत्वं। निश्चितसाध्यनधिकरणत्वं विपदत्वं। स्वार्थत्वं ॥५॥
 मर्थरूपत्वं। परार्थत्वं शब्दरूपत्वं। शब्दस्याप्यनुमानविषयत्वेन विनाभावोपजीवकत्वेनानुमानत्वं। तत्र पदवचनप्रतिज्ञा।

लिङ्गस्य पदधर्मत्ववचनं हेतुः। सम्यक् दृष्टं तत्त्ववचनमुदाहरणं। लिङ्गपरामर्शत्ववचनमुपनयः। लिङ्गसंबन्धप्रयुक्तनि-
श्चितसाध्यत्ववचनं निगमनं। अंगविकल्पमानासत्त्वं। लिङ्गत्वेनानिश्चितत्वमसिद्धत्वं। पदविपक्षमात्रस्य निश्चितं विरुद्धत्वं। प-
दत्रयवृत्तिरूपानेकांतिकत्वं। साध्यसाधकः पदवैवर्त्तमाना हेतुरनध्यवसितः। साध्यतदावसाध्यत्वं संदिग्धत्वं। उपजीव्य-
प्रमाणनिश्चितसाध्यविपरीतत्वं कालांतर्यापदिष्टत्वं। साध्यतावसाधकहेतुंतरत्वं प्रकरणसमत्वं। अनिष्टव्यापकप्रसंजनं
तर्कः। उल्लेखेनाभावयोः प्रत्यक्षाववचनं प्रसंजनं। निष्पादुष्टांतःकरणज्ञानस्वप्नः। योगजधर्मानुगृहीतस्य मनसो निरिदि-
यप्रदेशोऽवस्थानं निष्ठा। वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणं निर्विकल्पकं। विशिष्टग्रहणं सविकल्पकं। अतीतावस्थावच्छिन्नवस्तुन इदं त्वे-
न ग्रहणं प्रत्यक्षिज्ञानं। दुःखसाधनत्वज्ञानं हानं। सुखसाधनत्वज्ञानमुपादानं। उभयासाधनत्वज्ञानमुपेक्षा। अनालिङ्गिते-
न यकोट्यूनवध्मरणज्ञानमनध्यवसायः। प्रयत्नात्प्राप्तसाधनाधीनं सुखं सांसारिकं। इच्छामात्राधीनसाधनसाध्यं सुखं स्व-
र्गस्थं। सौख्यसिद्धिकत्वं तजःसंयोगानुत्पाद्यत्वं। तेजःसंयोगोत्पाद्यत्वं नेमित्तिकत्वं। कर्मजः संस्कारो वेगः। ज्ञानजः संस्कारो नावना।

मसपदार्थी शब्दुत्पापादकः संस्कारः स्थितस्थापकः । अत्रापकत्वं स्वाभावसादेश्यं । तदभावो व्यापकत्वं । चिहितत्वं धर्मोत्पादकत्वं । अधर्मोत्पा
 दकत्वं निषिद्धत्वं । उभयविपरीतत्वमुदासीनत्वं । निर्विधकं सामान्यजातिः । सबाधकं सामान्यमुपाधिः । आरोपितनीलरूपोऽभावोऽधका
 रः । ज्ञानसंबंधो ज्ञानविषयत्वं । तत्त्वज्ञानेन नियमेनावच्छेद्यत्वं प्रमेयत्वं । गुणादिषु वसंख्या व्यवहारः संख्याप्रत्यासत्तिनिबंधनः । अ
 तएव संख्याप्रत्यासत्तिनिबंधनत्वं । कार्योत्पादकत्वं कारणत्वं स्वसमवेत कार्योत्पादकत्वं समवायिकारणत्वं । समवायिकारणप्रत्यास
 त्तमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणत्वं । उभयविपरीतं कारणं निमित्तकारणं । इयत्रावच्छिन्नपरिमाणयोगित्वं मूर्त्तत्वं । तदभावोऽ
 मूर्त्तत्वं । कार्ययोगव्यवच्छिन्नसामग्री । संज्ञामात्रेण पदार्थोपनिधानमुद्देशः । रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागवि
 भागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराः पृथिवीसमवेताः । रूपरसस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्ते
 रुसंस्काराः अशुभसमवेताः । रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्काराः तेजःसमवेताः । स्पर्शसंख्या ॥ ६ ॥
 परिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराः वायुसमवेताः । संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागशब्दाः आकाशसमवेताः ॥

संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागः कालदिकसमवेताः संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागबुद्धिसुखदुःखे
 र्माधर्मसंस्कारा आत्मसमवेताः संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वा परत्वसंस्काराः मनःसमवेताः कर्मसूत्र
 नित्यमेवा सामान्यद्रव्यगुणकर्मसमवेतमेवा विशेषानिर्द्रव्यसमवेताः समवायोभावावासमवेतावेवाऽव्युत्पन्नकार
 समवेताः अकार्यद्रव्यसमवेताः विनाशस्तुद्रव्यसमवाय्यसमवायिकारणविनाशाभ्यां गुणस्य तु समवाय्यसमवायिनिमित्तव
 लानाशविरोधिगुणेष्वः कर्मणः समवायिकारणानाशोत्तरसंयोगाभ्यां विनाशः प्रागभावावस्थप्रतियोग्युत्पादकसामग्रीतः अन्यो
 न्याभावावस्थप्रतियोगि विनाशकारणता उत्पत्तिस्तुद्रव्यगुणकर्मणः समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेष्वः समवायिकारणत्रयाणां तत्र
 द्रव्यमेवा असमवायिकारणं द्रव्यकर्मणोः संयोग एवा गुणस्य तु समवायिकारणं क्वचिन्मानजाती क्वचिन्मानजातीयं गुणान्तरे कर्म
 निमित्तकारणं तु सर्वेषामेवैवरेखादृष्टादिकं अन्योन्याभावप्रध्वंसाभावयोस्तु निमित्तादेव केवलादुत्पत्तिरिति अपरं तु शास्त्रं तु
 बोधमिति। तेषि मन्व्यावृत्तिः समानाधिकरणं व्यावर्तकं विशेषणं। एकचित्तत्वं तदपदवाच्यत्वं सामानाधिकरणत्वं व्यधिकरण

[illegible]